

هندوان و آیین‌های محرم در لکهنو در دوره نواب اوده

محسن معصومی¹، فهیمه مخبر دزفولی²، مریم علی‌پور جیرنده³
(دریافت مقاله: 96/09/15، پذیرش نهایی: 97/04/27)

چکیده

شکل‌گیری حکومت شیعی نواب اوده در شمال هند، در سده دوازدهم هجری موجب گسترش تشیع در این منطقه شد. نواب اوده با شیوه‌های گوناگون و صرف مبالغ و هزینه‌های بسیار به ترویج و تشویق هندوان برای شرکت در آیین‌های محرم پرداختند. در نتیجه فرهنگ و آیین‌های شیعی به‌ویژه آیین سوگواری امام حسین -علیه‌السلام- جزئی از فرهنگ عمومی در منطقه وسیعی از شمال هند شد و به تدریج مسلمانان اهل سنت و هندوها نیز در این مراسم شرکت کردند. مشارکت هندوان موجب شد تا برخی از آیین‌های محرم تحت تأثیر فرهنگ بومی و باورهای هندوان قرار گیرد. این مقاله به بررسی علل و انگیزه‌های مشارکت هندوان در برپایی آیین‌های محرم و پیامدهای این مشارکت، از زمان تشکیل حکومت شیعی نواب اوده تا تسلط بریتانیایی‌ها بر این منطقه پرداخته است.

کلید واژه: آیین‌های محرم، امامبار، تعزیه، کربلاها، لکهنو، هندوان

1. دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)؛

Email: mmassumi@ut.ac.ir

2. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات؛

Email: fmokhber_d@yahoo.com

3. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات؛

Email: maryamalipour70@gmail.com

مقدمه

نواب آوَدَه سادات شیعی و ایرانی تباری بودند که از نیشابور به هند مهاجرت کردند. سعادت خان برهان‌الملک (۱۱۴۵-۱۱۵۲) در اوایل قرن دوازدهم هجری در دوره ضعف حکومت بابرین در منطقه اوده^۱ در شمال هند، حکومتی نیمه مستقل بنا نهاد. جانشینان او تا ۱۲۳۵ هجری قمری، وزیر الممالک^۲ بابرین به شمار می‌رفتند. آصف الدوله (۱۱۸۹-۱۲۱۲ه)، سومین نواب وزیر اوده، پایتخت خود را از فیض‌آباد به شهر لکهنو انتقال داد. در این دوره محلات زیادی به این شهر افزوده شد و به تدریج بر جمعیت آن افزوده شد. تا پیش از حکومت نواب اوده، بیشتر مسلمانان این منطقه سنی بودند. حمایت نواب اوده از تشیع موجب شد که بسیاری از شیعیان از دهلی به فیض آباد و لکهنو مهاجرت کنند (غلام‌علی‌خان، ۱۵۸). تعدادی از علمای شیعه نیز به امید حمایت نواب اوده از عراق و ایران راهی این دیار شدند و زمینه‌های رشد و گسترش تشیع در این منطقه فراهم آمد (بهبهانی، ۱/۵۱۵). در ۱۲۳۵ هجری غازی‌الدین حیدر با حمایت و تشویق انگلیسی‌ها، عنوان پادشاه اوده گرفت و لکهنو در شمار شهرهای سلطنتی در آمد (رام سها، ۲۹). نواب و پادشاهان اوده، مراسم سوگواری محرم را گسترش دادند و بناها و امامبارهای باشکوهی برای برگزاری آیین‌های محرم در لکهنو ساختند. این بناها در ایام محرم مورد توجه گروه‌های مختلف مردم از جمله شیعیان و اهل سنت و هندوها بود. گروه‌های زیادی از اهل سنت و هندوان با ساخت امامبار و برپایی تعزیه و علم در این مراسم شرکت می‌کردند. پادشاهی اوده در ۱۲۷۳ هجری به کمپانی هند شرقی ضمیمه شد و بسیاری از مؤسسه‌ها و بناهای شیعی در لکهنو به تصرف انگلیسی‌ها درآمد، اما این شهر بسیاری از مظاهر شیعی خود را حفظ کرد. امامبارها در لکهنو از مهم‌ترین مراکز فرهنگی و مذهبی و محل برگزاری آیین سوگواری ایام محرم بودند. با وجود این که هندوان اکثریت جمعیت لکهنو را تشکیل می‌دادند و مسلمانان و به‌ویژه شیعیان در اقلیت بودند، اما مراسم محرم از رونق و شکوه بسیاری برخوردار بود و مردم از طبقات و گروه‌های مختلف اعم از شیعی و سنی و هندو

۱. منطقه اوده (Awadh/Audh) بخشی از دشت بزرگ گنگ در شمال هند است که از شمال به نپال، از

شرق به الله‌آباد و از غرب به صوبه بهار و رودخانه گنگ محدود است.

۲. نواب در دوره بابرین به فرمانروای یک صوبه یا نایب‌السلطنه اطلاق می‌شد که گاه نواب وزیر و وزیرالممالک نیز خوانده می‌شد.

در این مراسم شرکت می‌کردند. نگارندگان باور دارند که مشارکت هندوان در آیین‌ها و آداب و رسوم محرم در لکهنو از یک سو تحت تأثیر پاره‌ای از مشابهت‌ها میان آیین‌های شیعی و برخی از آداب و رسوم هندوان بود و از سویی دیگر متأثر از عوامل و زمینه‌هایی بود که نواب اوده برای ایجاد همزیستی مسالمت‌آمیز میان مسلمانان و هندوان ایجاد کردند. این مقاله شرکت هندوان در آیین‌های محرم را از دو جهت بررسی می‌کند: ۱- عوامل و زمینه‌های مشارکت هندوان در آیین‌های محرم ۲- نتایج و پیامدهای این مشارکت در لکهنو و در قلمرو حکومت شیعی نواب اوده تا عصر تسلط بریتانیایی‌ها.

در کتاب <ریشه‌های تشیع هند شمالی در ایران و عراق: دین و دولت در اوده>^۱ اثر جان کول^۲ صفحاتی به مشارکت هندوان در آیین‌های محرم اختصاص یافته و برخی از مشابهت‌ها میان آیین‌های محرم و مراسم دینی هندوان نشان داده شده است. در <گذشته لکهنو> (۲۰۱۱) اثر عبدالحلیم شرر نیز اشاره‌هایی پراکنده و گذرا به مشارکت هندوان در آیین‌های محرم شده است. شرر به اسباب مشارکت هندوان در آیین‌های محرم و پاره‌ایی از مشابهت‌های آیین‌های شیعی و مراسم دینی هندوان و پیامدهای این مشارکت در جامعه لکهنو پرداخته است. مقاله «هندوان و آیین‌های محرم در دکن»، اثر محسن معصومی نیز به لحاظ موضوع با این مقاله مشابهت‌هایی دارد.

مشارکت هندوان در آیین‌های محرم

مراسم محرم در هند از چندین سده پیش از نواب اوده در مناطق مختلف، توسط پیروان مذاهب و ادیان گوناگون چون هندوها و سیک‌ها و پارسی‌ها برگزار می‌شد و امام حسین -علیه‌السلام- مورد احترام بسیاری از هندوها در مناطق شهری و روستایی بود. از این رو گروه‌های زیادی از هندوان در مراسم آیینی محرم شرکت می‌کردند (فاضل الدمنه، ۱۱؛ فاضل هانسوی^۳، ۲؛ دهر میندر ناته، ۱۲۱). در دوره نواب اوده نیز بنا بر گزارش خانم میر حسن علی^۴ افراد عالی مقام از همه گروه‌های مذهبی در امامبار جمع می‌شدند و نماز

1. Roots of North Indian Shi ism in Iran and Iraq: Religion and State in Awadh 1724-1859

2. Cole

3. Fazil Hansvi

۴. خانم میر حسن علی، همسر یکی از درباریان اوده بود که در فاصله ۱۲۳۱ تا ۱۲۴۳ در شمال هند و بیشتر در شهر لکهنو اقامت داشت. او در مدت اقامت در شهرهای مختلف هند، نامه‌هایی به دوستانش در انگلیس نوشت و در آن به شرح زندگی و آداب و رسوم مسلمانان به‌ویژه شیعیان پرداخت.

صبح و عصر در ده روز نخست محرم در امامبارها برگزار می‌شد و نجبای شیعه و سنی و هندوان در آن شرکت می‌کردند. مردم فقیر هم اجازه داشتند قبل از شروع مراسم به امامبارها بروند (Mir Hassan Ali, 1/39) در ایام برگزاری آیین‌های سوگواری محرم در لکهنو هیچ کس به این موضوع که چه کسی سنی است و چه کسی شیعه توجه نمی‌کرد و شیعیان و برخی از اهل سنت و هندوان به نوحه خوانی می‌پرداختند (شرر، ۱۲۵۵؛ Mushirul Hasan, 120) گروه‌های زیادی از هندوها از جمله راجپوت‌ها^۱، برهمن‌ها^۲ و کایاستاها^۳ در آیین سوگواری محرم شرکت می‌کردند که در این میان کایاستاها بیش از سایر هندوها تحت تأثیر فرهنگ مسلمانان قرار داشتند (Casci, 39; Cole, 116-117; Malik Mohhamed, 412). هندوان مشارکت فعالی در برپایی مراسم و تعزیه داری محرم داشتند و بسیاری از آنها با آغاز ماه محرم در مراسم سوگواری امام حسین(ع) همچون مراسم آیینی سالانه خود شرکت می‌کردند. اغلب هندوها با رؤیت هلال ماه محرم لباس سیاه برتن کرده و از لذایذ و خوردن پان و می اجتناب می‌کردند و بر روی زمین می‌خوابیدند و هرکس به اندازه وسع خود در اطعام فقرا می‌کوشید. آنان در کوچه و بازار سقاخانه‌هایی مهیا کرده و به مردم شربت و شیرینی می‌دادند و به زبان هندی و فارسی مرثیه می‌خواندند و تعزیه‌هایی^۴ شبیه ضرایح مقدس از چوب و کاغذ درست کرده و در ده روز محرم هر زمانی که تعزیه را می‌دیدند، بنا بر آداب خود آن را پرستش و تعظیم می‌کردند و آنها را بعد از پایان مراسم عاشورا در مکان‌هایی که کربلا خوانده می‌شود، دفن می‌کردند (شوشتری حسینی، ۶۶؛ نوری، ۴۳). گروهی از زنان هندو نیز در روز نهم محرم مویه کنان در حالی که اشعار تراژیک حماسی را از بر می‌خواندند از روستاهایشان حرکت می‌کردند. آنها گل و شیرینی به کربلای محلی پیشکش می‌کردند و در تزیین و نگهداری تعزیه‌ها مشارکت داشتند و از حسین طلب شفاء در بیماری‌ها و رهایی از بلا یا داشتند (Mushirul Hasan, 119). هندوان به قدرت

1. Rajputs

2. Brahmins

۳. این طبقه از هندوها بیشتر در لکهنو زندگی می‌کردند و بسیاری از آنها در پست‌های دولتی اشتغال داشتند. اینان در عصر نواب به مناصب دولتی دست یافتند و القاب راجا، کنوار، منشی الملک، رای، بخشی الملک، مشیرالدوله و مدبر لدوله گرفتند. کایاست‌ها از طبقات پایین هندو بودند و تحت تأثیر فرهنگ مسلمانان قرار داشتند

۴. تعزیه در هند به مکت بارگاه امام حسین (ع) در اندازه‌های کوچک و قابل حمل گفته می‌شود.

ماورای طبیعی و سخاوت امام حسین (ع) و خانواده و اصحابش ایمان داشتند و از آنان درخواست دعا و شفاعت می‌کردند. از این‌رو نذوراتی تقدیم امام حسین (ع) می‌کردند و برای رسیدن به آرزوهایشان در اجرای تشریفات مذهبی کوشا بودند (Malik Mohamed, 412؛ Amir Hasan, 1/53). برخی از صاحب‌منصبان دربار نواب اوده چون مهاراجه جهاو لال^۱، راجا تیکت رای^۲، راجا میورام^۳ و راجا مهرا^۴ در لکهنو امام باره‌هایی بنا کردند. خرج امامباره میو رام سالانه سه لک روپیه بود. تعداد زیادی از غیر مسلمانان نیز در مراسم آگ کا ماتم^۵ (راه رفتن بر روی آتش) شرکت می‌کردند (دهر میندر ناته، ۱۵۰). جگن ناته ملقب به شرف‌الدوله در عهد امجد علی شاه، روضه کاظمین^۶ را در لکهنو بنا کرد (رام سها، ۱۲۰؛ دهر میندر ناته، ۱۵۰). نجبا و اشراف هندو نیز سالانه مبالغ زیادی صرف چراغانی امامبارها و برپایی سیل و لنگر می‌کردند و تعزیه نگه می‌داشتند (حسینی، ۶۶؛ Amir Hasan, 53). در عصر آصف‌الدوله نزدیک به ده تا دوازده هزار تعزیه‌خانه در لکهنو وجود داشت و هندو و مسلمان به قدر وسع خود تعزیه می‌گرفتند (بهبهانی ج ۱/۵۲۴-۵۲۵). یکی انگیزه‌های مشارکت هندوان در مراسم محرم در عصر آصف‌الدوله شرکت در آیین تعزیه‌گردانی جهاو لال بود (Rizvi, 1/ 77).

۱. عوامل و زمینه‌های مشارکت هندوان در آیین‌های محرم

حضور و مشارکت هندوان در برگزاری آیین‌های محرم در لکهنو، دلایل متعددی داشت که برخی، به سبب تشویق نواب و پادشاهان اوده برای جلب مشارکت هندوان و شماری دیگر به جهت مشابهت پاره‌ای از آیین‌های شیعی محرم با آیین‌های هندوان بود.

۱-۱. توجه نواب اوده به آیین‌های محرم

جمعیت لکهنو در دوره نواب، متشکل از پیروان ادیان و مذاهب گوناگون بود. از این‌رو نواب اوده، برای جلب رضایت و جذب همکاری همه گروه‌های دینی، سیاست مدارا و تسامح مذهبی در پیش گرفتند. مردم و طبقه حاکم در اوده در جشن‌ها، اعیاد و

1. Jha u Lal
2. Tikait rai
3. Mio Ram
4. Mehra
5. Ag Ka Matam

۶. شبیه کاظمین در عراق.

فستیوال‌های متعلق به همه گروه‌های دینی و مذهبی چون هولی، دیوالی، عید فطر و قربان، نوروز و محرم، شرکت می‌کردند (Narain singh, 22). در دوره سعادت‌خان برهان‌الملک (۱۱۴۵-۱۱۵۲ هـ) هر کس از هر فرقه و طبقه‌ای آزادانه به آداب مذهبی خود عمل می‌کرد. از یک سو صدای ناقوس بلند بود و از سوی دیگر صدای ترنم اذان به گوش می‌رسید. برهان‌الملک به سبب پای بندی به مذهب شیعه، ایام محرم را در اوده تعطیل عمومی اعلام می‌کرد و هندو و مسلمان همراه با او به سوگ امام می‌نشستند. در واقع آغاز تبلیغ و سپس ترویج تشیع در منطقه اوده، مرهون کوشش‌های برهان‌الملک بود (کاظمی، ۳۵). به نظر می‌رسد هندوان بیش از اهل سنت مورد اعتماد و وثوق شیعیان بودند و برهان‌الملک بسیاری از منصب‌داران خود را از میان هندوها برگزیده بود (Srivastava, 81). جانشینان برهان‌الملک نیز سیاست مذهبی وی را پی‌گرفتند. صدر جنگ (۱۱۵۱-۱۱۷۰ هـ) نیز فردی شیعی، متقی و پارسا بود و سیاست دینی کاملاً آزاد منشانه‌ای داشت. رفتار او با هندوان و مسلمانان یکسان بود و برخی از نزدیک‌ترین صاحب‌منصبانش هندو بودند (Ibid, 256). نواب اوده، تأکید زیادی بر برگزاری باشکوه آیین‌های مذهبی شیعی به‌ویژه مراسم سوگواری محرم داشتند. در دوره نواب، امام‌باره‌های باشکوهی جهت برگزاری مراسم محرم ساخته شد و حتی هندوان نیز در ساخت مساجد و امام‌باره مشارکت کردند (Rizvi, 1/ 77). آصف‌الدوله در ایام عاشورا کوچه به کوچه و خانه به خانه می‌گشت و به هر تعزیه‌خانه از پنج روپیه و یک کوزه شربت تا صد روپیه و گاه هزار روپیه می‌پرداخت (دهر میندر ناته، ۱۵۰؛ بهبهانی ج ۱/ ۵۲۴-۵۲۵).

۲-۱. موسیقی عامل پیوند شیعیان و هندوان

یکی دیگر از عوامل نزدیکی هندوان و شیعیان در ایام محرم، موسیقی مذهبی بود. شهر لکهنو یکی از مراکز موسیقی در هند بود و جمعیت زیادی در آن به موسیقی، رقص و آواز اشتغال داشتند (Rushan, 133). نواب اوده نیز تحت تأثیر موسیقی بومی هند بودند. در دوره نواب سوز^۱ به عنوان موسیقی مذهبی غنا محسوب نمی‌شد. سوز در ایام محرم، مهم‌ترین نوع موسیقی لکهنو به‌شمار می‌رفت و شیعیان برای تازه نگهداشتن یاد شهادت خاندان پیامبر به سوزخوانی می‌پرداختند. نواب اوده برای ایجاد وحدت و

۱. مرثیه‌هایی با ابیات کوتاه و شامل ۱۲ بند که به همراه موسیقی اجرا می‌شود.

اشتراک فرهنگی می‌کوشیدند این موسیقی مذهبی را به عنوان پل ارتباطی میان هندوان و مسلمانان رواج دهند (شرر، ۲۵۱). در عصر آصف‌الدوله، حیدرخان نامی از استادان بزرگ آواز و موسیقی به سوزخوانی پرداخت. بیشتر مردم اعم از شیعه، سنی و هندو، تمایل زیادی به شنیدن این سوزخوانی‌ها داشتند. در عصر غازی‌الدین حیدر، مردم از تمام نقاط اوده برای شنیدن سوز خوانی طوائف^۱ به لکهنو می‌آمدند. این زنان با وجود مخالفت علما معمولاً در مکان‌های عمومی به سوزخوانی می‌پرداختند (Cole, 107-110). آنها در بارگاه‌های شیعی حاضر می‌شدند و در درگاه حضرت عباس و در کربلای تالکاتورا^۲ خیمه برپا می‌کردند و چند روزی می‌ماندند. بسیاری از مردم برای دیدار و ملاقات با این زنان به این بارگاه‌ها می‌رفتند. (Amir Hasan, 101؛ شرر، ۲۵۵) حیدر بیگم، محمدی بیگم و نانھی بیگم از زنان مشهور سوزخوان در دوران آخرین نواب اوده بودند (Ibid, 53). عبدالحلیم شرر (۲۵۵، ۴۰۷) یکی از عوامل گسترش مراسم آیین‌های محرم در لکهنو را رواج نوحه‌خوانی دانسته است. بسیاری از زنان و مردان برای نوحه خوانی تعلیم می‌دیدند. علاقه به نوحه‌خوانی در ایام محرم افزایش می‌یافت و برخی از اهل سنت و هندوان به همراه شیعیان، نوحه‌خوانی می‌کردند. براساس گزارش وی در ایام محرم، مردان و پسران زیادی سخت‌ترین نوحه‌ها را با رعایت اصول و استانداردهای موسیقی، در کوچه و بازار اجرا می‌کردند.

۱-۳. اردو زبان مشترک هندوان و شیعیان

زبان مسلمانان هند فارسی و عربی و زبان هندوها، سانسکریت بود. اما زبان اردو، پل ارتباطی این زبانها و زبان مشترک میان مسلمانان و هندوان و به عبارتی زبان مردم کوچه و بازار بود (Yusuf Ali, 81). پس از دهلی، از مراکز اصلی رواج و گسترش زبان و ادب اردو به‌شمار می‌رفت. آصف‌الدوله که خود مردی ادیب و شاعر بود، مقدم شاعران اردو زبان مهاجر به لکهنو را گرامی داشت و به هریک ۶۰۰۰ روپیه پرداخت کرد (Vajpeyi, 50). در این دوره مرثیه سرایی به زبان اردو، در میان هندوان رواج بسیار یافت. یکی از ویژگی‌های مهم زبان اردو، نازک طبعی، لطافت، خوش آهنگی، موزونی و

۱. طوائف گروهی از زنان روسپی بودند که در ایام محرم به شیوه خاص به عزاداری و سوزخوانی می‌پرداختند.

۲. کربلای Talkator شبیه بارگاه امام حسین (ع) بود که تعزیه‌ها در روز عاشورا در آنجا دفن می‌شدند.

کثرت صنایع بدیعی بود (تاراچند، ۱۹۱) و این ویژگی‌های زبانی همگی در مرثیه‌های شاعران مسلمان و هندو نمود پیدا کرد. از این‌رو تأثیر فرهنگ و تاریخ هندوان، بر مرثیه‌های سروده شده در این دوره، بسیار چشمگیر است، به گونه‌ای که مرثیه سرایان هندو، قهرمانان و شهدای کربلا را همانند اسطوره‌های دینی و تاریخی خود به تصویر کشیدند (Howarth, 15). بنابراین جایگزینی تدریجی زبان فارسی با اردو را می‌توان یکی از عوامل مشارکت هندوان در آیین‌های محرم دانست. در واقع زبان اردو و مرثیه‌های سروده شده به این زبان، به‌عنوان نقطه اشتراک و تفاهم مسلمانان و شیعیان نقش مهمی در ایجاد ارتباط بین دو گروه و تشویق هندوان به شرکت در آیین‌های محرم، ایفاء کرد.

۲. مشابهت آیین‌های محرم با برخی از آداب هندوان

وجود برخی مشابهت‌ها میان آیین‌ها و آداب دینی هندوان با آیین‌های محرم، سبب می‌شد تا گروه‌های زیادی از هندوان، ضمن پای‌بندی به اعتقادات و آداب دینی خود، در مراسم محرم شرکت کنند. به‌نظر می‌رسد مشارکت هندوان در برپائی آیین‌های محرم بیش از آن که به‌سبب گرایش به تشیع و ابراز عشق و علاقه به امام حسین و شهدای کربلا باشد، برای آنها تداعی کننده آداب و رسوم و آیین‌های ویژه هندوئیسم بود (Ahmad and Donnan, 41). در واقع همانندسازی پدیدارهای دینی، موجب شد تا فضایی مساعد برای ایجاد همدلی در اجرای آیین‌های محرم فراهم شود، چنان که در میان هندوان علی (ع) دهمین اواتارا (تجسد) ویشنو بود و پیامبران نیز با خدایان هندو همسان‌سازی می‌شدند (Thomas, 87; شایگان، ۳۴۲). براساس آموزه‌های هندو، تجسد خداوند بر روی زمین تنها برای تجدید آیین نیست، بلکه او منشأ رحمت الهی و نجات (مکشه)^۱ برای بشریت است (گیتا (به‌گودگیتا) ۹۳-۹۴؛ رحمانی، ۱۱۰). در اوده نیز بنا بر باوری عمومی، امام حسین (ع) برای بسیاری از هندوها تداعی کننده و تجسم راما ایودهیه^۲ است. راما برای هندوان مظهر انسان کامل و عشق و معرفت الهی و نیز جوانمردی و رادمردی است. او نهضتی را در صحرا برپا کرد و برادرش عباس همانند لکشم (برادر راما) شجاع و فداکار بود و زینب (س) و همسر امام حسین (ع) نیز

1. Moksha

۲. نام باستانی ایالت اوده، Ajodhya.

تداعی کننده نقش سیتا و دارای ویژگی‌هایی همچون دلآوری و وفاداری بودند. یزید، حاکم اموی و آزار دهنده امام حسین(ع)، همان راونا،^۱ دیو فاسد و جاه طلب است (Mushirul Hassan, 119). هندوان جنگ میان راما و راونا را به نبرد بین خیر و شر تفسیر می‌کردند و در بیشتر مناطق هند به مناسبت روز تولد راما (راما نومی)^۲ مراسمی برگزار می‌کردند. آنها در چنین روزی، معابد را چراغانی می‌کردند و سرگذشت راما و جنگش با اهریمن(رامایانا) را می‌خواندند. (Mukerji, 65-67; Buck, 88). مراسم دیگری نیز با عنوان دسهره^۳ به مدت ده روز به یاد ده روز جنگ سخت راما و راونا برگزار می‌شد. نه روز اول را به خواندن دعا و جشن و پایکوبی می‌پرداختند و در روز دهم که پایان نبرد بود، غلبه خیر و نیکی را بر شر و بدی به نمایش می‌گذاشتند؛ آنها سه مجسمه بزرگ از اهریمن و برادر و فرزندش می‌ساختند و پس از بیان رزم این سه تن با راما آنها را به آتش می‌کشیدند (ضیایی، ۱۶). برای گروه‌هایی از هندوان هم امام حسین(ع) یادآور الهه مرگ یا دورگاپوجا^۴ است. مراسم ستایش این الهه نیز ده روز است و در روز دهم مجسمه‌ای سفالین از این الهه را در رودخانه غرق می‌کنند (Cole, 11).

۲-۱. امامباره

امامباره/امامبارا بنای مذهبی است که جهت برگزاری مراسم محرم ساخته می‌شود. امامباره‌ها در جنوب هند عاشورخانه خوانده می‌شوند. مجالس سوگواری عمومی در ایام محرم هر روز در امامباره‌های بزرگ برگزار می‌شود و گروه‌های مذهبی از طبقات مختلف در این مراسم شرکت می‌کردند (MirHassanAli, 1/33; Ibid, 42). در عصر نواب اوده، ساخت امامباره‌ها به صورت بناهای یک طبقه و محصور در باغها گسترش یافت. این بناها مشابهت زیادی با بارادری^۵ (در معماری هند) دارد. بارادری به معنای دوازده درب از دو واژه بارا به معنای دوازده در زبان اردو و درب فارسی ترکیب شده است. ساخت این بناها قبل از حضور نواب، در عصر بابریان در بناهای فتح‌پور سیکری و همچنین قصر شاه‌جهان در اجمیر سابقه داشت. دوازده درب برای شیعه و هندو در لکهنو دارای جاذبه و تقدس بود. برای شیعیان این عدد نماد دوازده امام و در فرهنگ هندوها نشانه بروج

1. Ravna
2. Ramanavami
3. Dusserah
4. Durga Puga
5. baradari

دوازده گانه خورشید است. به اعتقاد هندوها در دوره باستان در اوده حکومتی وجود داشت که حاکم آن خورشید از معروفترینخدایان ودایی بود (Casci, 26-27). دوازده برج فلکی نام گروهی از خدایان است که همگی فرزند آدی تیای^۱ هستند. آدی تیاها نماد و مظهر تجسم قوانین کیهانی در جوامع انسانی است و در برهمانا تعداد آنها دوازده عدد است. تجسم، در سنت هندویی اهمیت زیادی دارد و خدایان هندو در اشکال مختلف تصویر شده‌اند. به نظر می‌رسد نواب اوده با آگاهی از این موضوع از نمادهای مورد احترام هندوان در معماری و نشان سلطنتی بهره برده‌اند. یکی از این نمادها، نشان ماهی است که برای هندوها تجسم ویشنو و نیز سمبل اقوام کهن هندویی است (Oak, 127). ماهی نشان پادشاهی سعادت‌خان بود و در این عصر یکی از شعارهای متداول در منازل شیعیان، چوبی بود که با پارچه زربفت پوشیده شده بود و سر ماهی طلایی یا نقره‌ای از آن آویزان بود (Hallister, 153). تصویر ماهی بر امامباره حسین‌آباد و آصف‌الدوله حکاکی شده است (Oak, 128).

نواب آصف‌الدوله (۱۱۸۸-۱۲۱۲هـ) با شروع ماه محرم حدود چهار یا پنج لک روپیه خرج تزیینات امامباره می‌کرد. کف و سقف تالار بسیار وسیع و مجلل امامباره با صدها تعزیه بزرگ و کوچک ساخته شده از طلا و نقره و چلچراغ‌های بلورین با شمعدان‌های طلا و نقره با حباب‌های گرد و لاله‌های زیاد تزیین می‌شد (سها رام، ۶۰؛ ابوطالب، ۱۱۲-۱۱۵؛ شوشتری، ۴۲۴). در عصر امجد علی شاه (۱۲۵۸-۱۲۶۳هـ) نه تعزیه نقره در امامباره نگهداری می‌شد و در ایام سوگواری محرم در تمام طول شب در امامباره‌ها فانوس‌های رنگی و شمع‌های مومی خوشبو روشن بودند و شهر غرق در چراغانی و نور بود (Knighton, 92). به نظر می‌رسد تزیینات امامباره‌ها با چلچراغ و شمع‌های رنگارنگ و تعزیه‌هایی از جنس طلا و نقره که چندان هم بی شباهت با معابد پرزرق و برق هندوان نبود، برای آنان تداعی کننده معابد خدایان بود. هندوان در جشن‌های دیوالی به مدت چهار شبانه روز در اوایل پاییز، معابد و خانه‌های خود را با انواع و اقسام چهلچراغ‌ها و فانوس‌های رنگارنگ زینت کرده و شمع و چراغ بسیار روشن می‌کردند و جشن می‌گرفتند (شوشتری، ۴؛ نوری، ۸۸). شاه ولی‌الله دهلوی در کتاب البلاغ‌المبین در رد اعمال شیعیان و مشرکان، وجود تعزیه و چراغانی امامباره‌ها را شبیه عادات بت پرستان هندو دانسته است (دهلوی، ۶۵).

1. Adityas

۲-۲. عَلم

علم نماد پرچم امام حسین (ع) است که در کربلا که در دست برادرش عباس حمل می‌شد. علم که انواع گوناگون دارد، یکی از عناصر مقدس موجود در امامباره است. چوب علم با پارچه زربافت یا نقره دوزی شده، آذین‌بندی می‌شود و بر بالای آن پنجه‌ای فلزی از طلا یا نقره به تعبیه می‌شود (Mir Hassan Ali, Amir Hasan, 45; Hallister, 168; 1/36). علم مخصوص و مقدس، در درگاه حضرت عباس در لکهنو نگهداری می‌شود. در عصر آصف الدوله فقیر حسین نامی پس از از بازگشت از مکه ادعا کرد که حضرت عباس در خواب محل دقیق علم را در کربلا به وی نشان داده است. به دستور نواب زیارتگاهی برای آن علم بنا شد. سعادت‌علی خان (۱۲۱۲-۱۲۲۹هـ) به شکرانه شفا یافتن از بیماری، درگاه عالی‌تری برای این علم ساخت (سها رام، ۱۱۹؛ آغا مهدی، ۱۱۶؛ کاظمی، ۲۱۵-۲۱۶). در عصر غازی‌الدین حیدر (۱۲۲۹-۱۲۴۳هـ) نیز نقاره‌خانه‌ای به بنا افزوده شد. ملکه زمانیه همسر نصیرالدین حیدر (۱۲۴۲-۱۲۵۲) نیز آشپزخانه‌ای بزرگ برای توزیع غذای رایگان در بین فقرا در درگاه بنا کرد (کاظمی، ۲۱۶). او هر پنج شنبه با شکوه و جلال و صرف مبلغی حدود ده هزار روپیه به‌عنوان پیشکش و صدقه، به امید پسر دار شدن به درگاه می‌رفت (Amir Hassan, 48). برخی از حکام اوده بلافاصله بعد از مسند نشینی به این درگاه می‌رفتند. هنگامی که واجدعلی شاه (۱۲۶۳-۱۲۷۳هـ) آخرین حکمران اوده، به کلکته تبعید شد، شمشیر و تاجش را به این درگاه تقدیم کرد (Ibid, 33). شیعیان لکهنو در روز هفتم محرم علم‌های خود را برای تبرک به این درگاه می‌بردند (سها رام، ۱۱۹؛ غلام علیخان، ۱۷۲).

علامت دست (پنجه) به‌ویژه پنجه دست راست در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف، مظهر شوکت، قدرت، فضیلت، عدالت و راستی بوده است. در میان مسلمانان نیز پنجه فلزی مظهر قدرت و نمادی از اولیاء است و آن را به عنوان طلسم، حرز، تعویذ، دفع شر، چشم زخم و حفظ سلامت و خوشبختی به کار می‌برند (Schimmel, 114-115؛ کوپر، ۱۵۴-۱۵۶).

این پنجه در میان شیعیان به نماد پنج تن تبدیل شده است. در میان هندوها، پنجه نماد طلسم محافظ و نگهدارنده از بلایا است که برای اطمینان در بیرون منزل نزدیک در ورودی نصب می‌شود (Casci, 42؛ عزیز احمد، ۷۱). شاه ولی‌الله دهلوی پنجه و علمی را که شیعیان در ایام محرم حمل می‌کردند، دارای منشأ هندویی می‌دانست (دهلوی، ۶۳). پنجه فلزی که شیعیان بر روی علم نصب می‌کنند از نظر ظاهری شبیه پنجه‌ای است که مورد اعتقاد هندوان است. به نظر می‌رسد یکی از عوامل هم بستگی و انسجام‌بخش، در جامعه لکنهو، استفاده از این نماد در ایام محرم بود.

۲-۳. زیارت

زیارت یکی از آداب و آیین‌های مشترک میان شیعیان و هندوان است. دعاها و راز و نیازها و رفتار هندوها و شیعیان در مکان‌های زیارتی، بیسار به هم شبیه است. هر فرد هندو سعی می‌کوشد دست‌کم یک بار در زندگی به زیارت مکان‌های مقدس برود. بنا بر مه‌بهارته^۱ سفر زیارتی مجاهده‌ای برای دستیابی به ثواب است. نواب اوده از طریق برگزاری تشریفات مذهبی و ساخت بناهای تاریخی الهام گرفته از بناهای شیعی، فرهنگ عمومی لکنهو را با تشیع در هم آمیختند. شبیه‌سازی حرم ائمه اطهار و مساجد مشهور چون مسجد کوفه یا حرم امیرالمومنین علی (ع) که شاه نجف خوانده می‌شود، در لکنهو رواج بسیار دارد. به تعبیری دیگر، در لکنهو، تمام تاریخ تشیع بازسازی شده و همه مکان‌های مقدس شیعی، نسخه بدل‌هایی در این شهر دارد (Varshney, 7؛ دهر

1. Maha Bharat

میندر ناته، ۱۵۹). این بناها مورد احترام همه گروه‌های مذهبی است و مردم زیادی از طبقات اجتماعی متفاوت به زیارت این بارگاه‌ها می‌روند و به نذر و نیاز می‌پردازند (Malik Mohamed, 412). هندوان برای زیارت جگن نات (معبدی در شهر پوری) در روز مشخصی از سال جمع می‌شدند. آنها پای پیاده و برخی خوابیده بر روی شکم و سینه، غلطان غلطان از مسافت‌های دور برای زیارت راهی می‌شدند و عده‌ای نیز به حالت نشسته خود را تا معبد می‌کشاندند. خدمه جگن نات در روز معین دروازه بتخانه را می‌گشودند تا مردم آن به زیارت و راز و نیاز بپردازند. در این روز جگن نات را تزئین و چراغانی می‌کردند و برای همه کسانی که به زیارت می‌رفتند، در مطبخ جگن نات، غذا تهیه می‌شد (شوشتری، ۵۶۴؛ نوری، ۶۵-۶۶).

۲-۴. تبرک

تبرک و معادل هندویی آن پراساد^۱ یکی از آیین‌های مهم و مشترک میان آیین‌های شیعی و هندویی است. تبرک شامل نان، گوشت، پلو و شیرینی است. اشراف و نجبای اوده به تهیه و توزیع تبرک اهتمام ویژه داشتند و برای این عمل از یکدیگر پیشی می‌گرفتند (Amir Hassan, 1/51). از شاه و اشراف نیز با حقه (برای کشیدن تریاک) پذیرایی می‌شد و طبقات پایین در حضور شاه و اشراف حق استفاده از حقه را نداشتند (Ibid, 284; Mir Hassan Ali, 1/40). برخی از همسران واجدعلی شاه (۱۲۶۳-۱۲۷۳هـ) در مراسم آیینی محرم مشارکت فعالی داشتند و دیگرهای بزرگ غذا بین مردم تقسیم می‌کردند. در شاهی امامباره نان و برنج و گوشت و شیرمال تقسیم می‌شد. برخی از افراد پیشاپیش برای استفاده از تبرک دعوت می‌شدند. هیچ محدودیتی برای افراد طبقات مختلف، جهت استفاده از تبرک وجود نداشت، بنابراین جمعیت زیادی در این مراسم حضور می‌یافتند (Amir Hassan, 51). هندوان نیز مراسم پراساد را که پیشکش گل، میوه، غذا و آب به خدایان بود در معابد برگزار می‌کردند و پس از انجام مراسم پوجا (پرستش) در بین همه شرکت‌کنندگان تقسیم می‌شد (شوشتری، ۵۶۴؛ نوری، ۶۶؛ شاتوک، ۱۱۵).

1. Prasad

۳. پیامدهای مشارکت هندوان در برگزاری آیین‌های محرم

مشارکت هندوان در در آیین‌های سوگواری محرم موجب شد تا این مراسم به تدریج تحت تأثیر برخی از آداب و رسوم هندویی قرار گیرد. برخی از مهم‌ترین آداب و رسوم هندویی که در آیین‌های محرم نیز عیناً یا با تغییراتی برگزار می‌شود، به قرار زیر است:

۳-۱. مهندی^۱ (حنابندان)

روز هفتم محرم با نام حضرت قاسم، فرزند امام حسن (ع) نام‌گذاری شده است. بنا بر باور شیعیان هند در این روز امام حسین (ع) برای حضرت قاسم و فاطمه دختر محبوبش در چادر زنان خطبه عقد خواند. شیعیان هند از این روز با نام مهندی یا مندی یاد می‌کنند که در هند برای مراسم عروسی و حنابندان به کار می‌رود (Mir Hasan Ali, 1/ 22; Knighton, 280). در عروسی هندوان رسم بر این است که خانواده عروس طبق‌هایی از حنا را که با گل و کاغذ تزئین شده به همراه لباس و شیرینی به خانه داماد می‌برند و داماد و شرکت‌کنندگان در این مراسم دست و پای خود را حنا می‌بندند. به هنگام درگذشت جوان ناکام نیز این مراسم اجرا می‌شود (معصومی، ۱۸۶). نواب اوده در شب هفتم محرم به همین مناسبت جشنی نمادین برگزار می‌کردند. پیشاپیش دسته، طبال‌ها حرکت می‌کردند و صدها علم‌دار نیز به دنبال دسته راه می‌افتاد. سپس نوبت یک قطار شتر و شش فیل می‌رسید. جزئیات این مراسم از همه جهت شبیه مراسم واقعی عقد ازدواج در میان طبقات هندو بود. حتی رسم توزیع سکه هم بین مردم رعایت می‌شد (Knighton, 294-295). دو سینی حنا نیز به یاد شهادت نابهنگام قاسم حمل می‌شد که آن را با رنگ قرمز که بیشتر در مراسم ازدواج کاربرد داشت، تزئین می‌کردند. بعد از پایان مراسم، نجبا و متمولان به خانه‌هایشان رفته و هدایایی از جمله پول، غذا و لباس به فقرا می‌دادند (Michael, 95-96).

1. Mhendi

۲-۲- تعزیه (ضریح)

تعزیه‌گردانی مهم‌ترین بخش عزاداری محرم در هند است. این کلمه در اصل به معنی عزا و تسلیت است، اما در هند به مقبره‌های کوچکی و نمادینی گفته می‌شود که به تقلید از بارگاه امام حسین (ع) ساخته می‌شود. بنا بر مشاهدات خانم میرحسن علی بیشتر تعزیه‌ها بر روی سطح صاف و با پایه‌های محکمی از بامبو ساخته می‌شود تا به آسانی بر روی شانه قابل حمل باشد. بیشتر تعزیه‌ها از کاغذ و برخی دیگر از آبنوس، عاج فیل و چوب سرو یا نقره ساخته می‌شدند (Mir Hassan Ali, 1/31). برخی از صنعتگران و صاحبان حرف چون قنادها و سفالگران تعزیه را از موادی که در شغل آنها کاربرد بیشتری داشت با رنگ‌های مختلف می‌ساختند (Amir Hassan, 44). تعزیه‌های ارزان قیمت، گل‌ها، میوه‌ها و بخورها همه پس از پایان مراسم روز عاشورا در گودالی که به همین منظور حفر می‌شد در کربلاها دفن می‌شدند (Casci, 39; Kinghton, 301). برخی از تعزیه‌ها نیز در روز اربعین دفن می‌شدند (Rizvi, 1/79).

هندوان در برخی از مراسم دینی و آیینی یا جشن‌های خود، مجسمه‌هایی که مراسم به او تعلق دارد را با شاخه‌های گل تزئین می‌کنند. سپس این تمثال بر روی دوش گروه زیادی از مردم حمل می‌شود. در مسیر حرکت هدایا و نذورات گوناگون تقدیم این مجسمه می‌شود و مردم به طرق گوناگون چون گذشتن از زیر مجسمه و دخیل بستن، ارادت خود را به آن (خدا) نشان می‌دهند و برای برآوردن حاجات خود به دعا و راز و نیاز می‌پردازند. در پایان، این مجسمه را در آب رودخانه یا برکه‌ای خاص غرق یا در مکانی ویژه دفن می‌کنند (An Alphabetic List of..., 24, 26, 83 ; DeTassy, 33, 53). در مراسمی که سالانه برای بزرگداشت الهه مادر یا دورگا به مدت ده روز برپا می‌شود و در واقع جشن پیروزی خیر بر شر است و دورگا پوجا یا ویجیا دسمی^۱ (پیروزی ده روزه) نام دارد، چنین آیینی برگزار می‌شود و در روز دهم یا دوسهرا^۲ پیکره الهه مادر یا همسر شیوا را در آب فرو می‌برند. قربانی کردن بز و گوسفند و بوفالو برای مجسمه، از جمله آیین‌های این مراسم است (De Tassy, 33, 53). به نظر می‌رسد تعزیه‌گردانی در هند تقلیدی از آیین‌های فوق باشد و شباهت مراسم سنتی و آیینی هندوان در بزرگداشت دورگا پوجا با مراسم سالانه تعزیه‌گردانی عاملی مهم

1. Vijaya Dasami

2. Dussehra

در جذب هندوان برای شرکت در آیین محرم بوده است (Cole, 117; Thomas, 88). در واقع مراسم سالانه تعزیه بزرگ در عصر نواب اوده، بیشتر شبیه حرکت کارناوالی پر زرق و برق بود و مهم ترین عامل و نماد هم بستگی اجتماعی در آیین‌های محرم به شمار می‌رفت و اهل سنت، هندوها و شیعیان به‌طور یکسان در آن مشارکت داشتند. هندوان تعزیه را مقدس می‌دانستند و آن را پرستش می‌کردند و با دیدن آن تعظیم می‌کردند و مسلمانان نیز تحت تاثیر هندوان همین شیوه را در پیش گرفته و در مقابل تعزیه سر فرود می‌آوردند (حسینی، ۶۶).

نتیجه‌گیری

تشکیل حکومت شیعی نواب اوده در قرن دوازدهم هجری موجب رشد و گسترش تشیع در این منطقه شد. نواب اوده به دلایل و انگیزه‌های متعدد به ترویج آیین‌های شیعی به‌ویژه برگزاری با شکوه آیین‌های محرم پرداختند. آنها با ساخت امامباره‌های بزرگ و کوچک در لکهنو زمینه حضور و مشارکت هندوان را در برپایی آیین‌های محرم فراهم کردند. آداب و رسوم شیعی به‌ویژه آیین سوگواری امام حسین (ع) در ایام محرم به تدریج به‌عنوان فرهنگ عمومی در شمال هند گسترش یافت. تشویق نواب اوده به همراه مشابهت برخی از آداب و رسوم شیعی و آیین‌های محرم با آداب و رسوم هندوان، موجب جلب مشارکت آنها به این مراسم شد، به‌گونه‌ای که امام حسین (ع) برای آنان تداعی کننده راما اجوده‌یه بود و گاه در مقام الهه مادر (دورگا پوجا) ستایش می‌شد. در این عصر هندوان با تشکیل دسته‌های عزاداری و برپایی تعزیه خانه‌ها و ساخت امامباره و کربلا و تقدیم نذورات و هدایا و گل در این مراسم شرکت می‌کردند و از امام حسین (ع) حاجات خود را طلب می‌کردند. این مشارکت و همزیستی مسلمانان و هندوها موجب شکل‌گیری فرهنگ جدیدی شد که دربردارنده عناصر مشترک هندو-اسلامی بود.

منابع

- آغامهدی، تاریخ لکهنو، کراچی: ۱۹۷۶
- بهبهانی، آقا احمد، مرآت الاحوال جهان نما، قم: انصاریان ۱۳۷۳ش
- تاراچند، تاثیر اسلام بر فرهنگ هند، ترجمه علی پیرنیا، عزالدین عثمانی، تهران: ۱۳۷۴ش
- دهر میندر ناته، عزاداری حضرت امام حسین (ع) یک آفاقی تحریک، دهلی نو: ۱۳۹۲ق
- رام سها، احسن التواریخ تاریخ صوبه اوده، بی‌جا: ۱۲۹۳ق

- رحمانی، محمد، بررسی باور به تجسد خداوند در آیین هندو و مسیحیت، الهیات تطبیقی، سال چهارم، شماره دهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲ش
- شاتوک، سبیل، آیین هندو، ترجمه رضا بدیعی، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۸ش
- شاه ولی‌الله دهلوی، البلاغ المبین، لاهور: ۱۹۶۲/۱۳۸۱.
- شرر، عبدالحلیم، گذشته لکهنو، نئودهلی: ۲۰۱۱
- شوشتری، میرعبداللطیف، تحفه‌العالم، حیدرآباد: ۱۲۹۴ق
- عزیز احمد، تاریخ تفکر اسلامی در هند، ترجمه نقی لطفی، محمد جعفر یاحقی، تهران: کیهان، ۱۳۶۶ش
- غلام علی‌خان، عمادالسعادت، لکهنو: بی‌تا.
- فاضل الدمنه، انوارالسعاده فی ترجمه اسرار الشهاده، بی‌جا: ۱۳۱۱ق
- کاظمی، فروغ، شاهان اوده اور شیعیت، لکهنو: ۱۹۹۹
- گیتا (بهگودگیتا) با مقدمه ای درباره مبانی فلسفه و مذاهب هند، ترجمه علی موحد، تهران: خوارزمی، ۱۳۸۵ش
- نوری، میرزا رفیع، تحفه خاقانیه، طهران: ۱۲۳۰ق
- معصومی، محسن، هندوان و آیین‌های محرم در دکن، تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۱۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۱ش
- هانسوی، فاضل، هند قوم عزاداری، بی‌جا: ۱۹۴۲-۱۹۴۳
- Ahmad Akbar S. and Hasting Donnan (Ed), Islam Globalization and Postmodernity, 1994.
- Amir Hassan, Palacecultuer of Lucknow, Delhi: 1983.
- An Alphabetic List of feast and Hohidays of Hindus and Muhammadans, Imperial Record department, Calcutta: 1914.
- Buck.C.H, Faiths, Fairs Festival of India, New Delhi: 1977.
- Casci, Simonetta, Marzia Casolari, Simona Vitorini, Cultural and Political Identities in India, millano: 2002.
- Cole, J.R.I, Roots of North Indian Shi ism in Iran and Iraq:Religion and State in Awadh 1724-1859, Oxford: 1989.
- De Tassy, Garcin, Muslim festival in India and other essay, Trans, and Ed. by M.Waseem, Oxford: 1997.
- Howarth. M. Toby, The Twelwer Siah as a Muslim Minority in India, London: 2005.
- Hollister, John Norman, The Shia of India, London: 1953.
- Knighton, William, Privete life an Eestern King, Lodon: 1855.
- Edwards, Michael, The Orchid House, London: 1960.
- Malik Mohamed, The Foundation of composite culture in india, Delhi: 2007.
- Mir Hassan Ali , Observation on the Mussulmauns of India, London: 1832.

- Mushirul Hasan, Lucknow-Memories of City, Edited by Violet Graff, Oxford.
university Press, New Delhi: 2007.
- Mukerji, Abhay Charan, Hindu fast and feasts, Allahabad: 1918.
- Narian Singh, Suryan, The Kingdom of Awadh, New Delhi: 2003.
- Oak, P.N, Lucknow Imambara are Hindu palaces, Bomboy:1976.
- Rizvi, Saiyed Athar Abbas, A Socio- Intellectual History of The Isna-Ashari Shi is in India, Australia:1986.
- Schimmel,Annemari, The mystry of numbers, oxford: 1993.
- Srivastava, AshibadiLal, The First Two Nawab of Oudh, Lucknow: 1933.
- Thomas.F.W, The mutual influence of Muhammadan and Hindus, London: 1892.
- Vajpeyi, Ampbika prasad, Persian influence on Hindi, Calcutta: 1935.
- Yusuf Ali, A Cultural History of India during the British period, Bomboy: 1940.